

Analytical and historical study of sources of financial income and expenses of Imam Reza (AS)

Sajid Ali Chandiv¹ | Nasser Rafiei²

(DOI): [10.22034/SKH.2023.15376.1386](https://doi.org/10.22034/SKH.2023.15376.1386)

Abstract

Original Article

P 34 -50

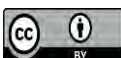
The life of Imam Reza can be studied and investigated in various fields, including economic life. On the one hand, like other people in his normal life, Imam had expenses, and sources of financial income, and on the other hand, he had the position of Imamate and leadership of the Shia community. Therefore, he needed a lot of sources of financial income. A methodical, scientific, accurate and historical research has not been done in this regard. The present research seeks to answer this question, what were the sources of financial income and expenses of Imam Reza in his personal life and due to his position of Imamate? This research, which was completed by a descriptive-analytical method, investigated the financial income and expenses of the Imam in two aspects of his personal life and in the position of Imamate, and reached the following results: The sources of financial income of the Imam (AS) in his personal life were through endowments, agriculture, inheritance and gifts, and things such as personal expenses, family, relatives, slaves and guests were provided from these sources. As in the position of Imamate, resources such as Khums, Zakat, and unspecified received funds were used, and expenses such as alms to the poor and needy, gifts to Shiites, poets, and representatives' salaries were paid from these sources.

Keywords: Economy; economic life; sources of income; Costs; Imam Reza (AS).

1. PhD student, Department of Ahl al-Bayt (AS) History, Complex of Islamic History, Sira and Civilization, Al-Mustafa Al-Alamiya University, Pakistan. sajedali_chandiv@miu.ac.ir.

2. Associate Professor of Higher Education Complex of Islamic History, Sira and Civilization, Al-Mustafa (PBUH) Al-Alamiya University, Qom, Iran. naser_rafeimohamadi@miu.ac.ir

Received: 2022/09/01 | Accepted: 2022/11/11

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution4.0 | <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

بررسی تحلیلی و تاریخی منابع درآمد مالی و هزینه‌های امام رضا(ع)

ساجدعلی چانیدیو (نویسنده مسئول)^۱ | ناصر رفیعی محمدی^۲

شناسه دیجیتال (DOI): [10.22034/SKH.2023.15376.1386](https://doi.org/10.22034/SKH.2023.15376.1386)

نوع مقاله: علمی پژوهشی

چکیده

زندگی امام رضا(ع) در ساحت‌های مختلف از جمله در حیات اقتصادی قابل مطالعه و بررسی است. امام(ع) از یک سو مانند سایر مردم در زندگی عادی خود مصارف، مخارج و منابع درآمد مالی داشت و از سوی دیگر دارای منصب امامت و رهبری جامعه شیعی بود؛ از این رو به منابع درآمد مالی زیاد نیازمند بود. در این باره پژوهشی روشمند، علمی، دقیق و تاریخی صورت نگرفته است. تحقیق حاضر در پی پاسخ‌گویی به این پرسش است که منابع درآمد مالی و هزینه‌های امام رضا(ع) در زندگی شخصی و به سبب دارا بودن جایگاه امامت چه بوده است؟ این پژوهش که به روش توصیفی-تحلیلی به فرجام رسیده، درآمد مالی و هزینه‌های امام(ع) را در دو بُعد زندگی شخصی و در جایگاه امامت، مورد بررسی قرار داده و به نتایج ذیل دست یافته است:

منابع درآمد مالی امام(ع) در زندگی شخصی از طریق موقوفات، کشاورزی، ارث و هدایا بوده و اموری چون هزینه‌های شخصی، خانواده، خویشاوندان، غلامان و مهمانان از این منابع تأمین می‌شده است؛ چنان‌که در جایگاه امامت از منابعی چون خمس، زکات و وجوهات دریافتی غیر معین استفاده می‌نموده و هزینه‌هایی چون صدقات به فقراء و مستمندان، هدایایی به شیعیان، به شعرا و تأمین حقوق وکلا از این منابع پرداخت می‌شده است.

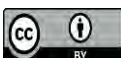
واژگان کلیدی

اقتصاد؛ حیات اقتصادی؛ منابع درآمد؛ هزینه‌ها؛ امام رضا(ع).

^۱ . دانشجوی دکتری تاریخ اهل بیت(ع)، مجتمع تاریخ سیره و تمدن اسلامی، جامعه المصطفی العالمیة پاکستان. sajedali_chandiv@miu.ac.ir

^۲ . مجتمع تاریخ، سیره و تمدن اسلامی جامعه المصطفی(ص) العالمیة قم، ایران. naser_rafieimohamadi@miu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۰۹ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۳۰

مقدمه

حیات امام رضا^(ع) در جوانب و ابعاد مختلف قابل مطالعه و بررسی است. یکی از مهم‌ترین ابعاد حیات آن حضرت، حیات اقتصادی او می‌باشد که در این تحقیق مورد مطالعه قرار گرفته است. حضرت امام رضا^(ع) از یک سو در ظاهر همانند یک شهروند زندگی شخصی و عادی داشتند و مانند دیگر انسان‌ها دارای تکالیف و حقوقی بودند و برای تأمین ما یحتاج خود تلاش و کوشش می‌کردند؛ و از سوی دیگر به سبب دارا بودن منصب امامت دارای تکالیف و حقوقی بودند. منابع درآمدها و هزینه‌های امام، بخشی مربوط به زندگی شخصی و عادی ایشان و بخشی دیگر به سبب دارا بودن جایگاه امامت بود. در این تحقیق سعی شده است که منابع درآمد مالی و هزینه‌های امام رضا^(ع) چه مربوط به بُعد شخصی باشد و چه مربوط به منصب امامت باشد، مورد بحث و بررسی قرار گیرد.

امام رضا^(ع) از جایگاه ویژه‌ای در میان شیعیان برخوردار بود به همین دلیل لازم است چگونگی حیات آن حضرت به طور دقیق، علمی و تاریخی مورد پژوهش روشمند قرار گیرد. درباره منابع درآمد مالی و هزینه‌های امام رضا^(ع) به طور مستقل پژوهشی انجام نشده است؛ در دیگر پژوهش‌هایی که پیرامون حیات اقتصادی ائمه معصومین^(ع) انجام شده نیز، مختصر و گذرا بوده؛ از این‌رو لازم است به برخی از پژوهش‌های مرتبط با این تحقیق، اشاره گردد:

از پژوهش‌هایی که بیشترین ارتباط با این تحقیق دارد کتاب «حیات اقتصادی امامان از صلح امام حسن^(ع) تا آغاز غیبت صغری» تألیف سیده معصومه اخلاقی/دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی می‌باشد. این کتاب ابعاد مختلف حیات اقتصادی امامان^(ع) از سال ۴۱ تا ۲۶۰ ه. ق را مورد بررسی قرار می‌دهد. این پژوهش در ساختار با این کتاب شباهت دارد و منابع درآمد مالی و هزینه‌های امام رضا^(ع) را به لحاظ دارا بودن جایگاه امامت و به لحاظ زندگی شخصی ایشان جداگانه بررسی کرده است؛ اما دوره مورد مطالعه این کتاب گسترده‌تر است و از صلح امام حسن^(ع) تا آغاز غیبت صغری را در برمی‌گیرد؛ درحالی که این پژوهش فقط دوره امام رضا^(ع) را شامل می‌شود. افزون بر این در این پژوهش یافته‌های نو از منابع درآمد مالی و هزینه‌های امام رضا^(ع) مورد بررسی قرار گرفته است که در کتاب مزبور به آن‌ها پرداخته نشده است. کتاب دیگر «منابع مالی اهل بیت^(ع)»، تألیف نورالله علی‌دوست خراسانی اثر دیگر در این زمینه محسوب می‌شود که درآمدهای اهل بیت^(ع) از پیامبر گرامی اسلام^(ص) تا امام دوازدهم علیهم السلام را مورد مطالعه و بررسی قرار داده است. چون بخشی از منابع درآمدی امام رضا^(ع) را در برگرفته است به گونه‌ای با این نوشتار ارتباط دارد. این کتاب در

موضوع، هدف و ساختار با این نوشته تفاوت دارد. قلمرو مورد مطالعه این کتاب گسترده‌تر است و از زمان پیامبر^(ع) تا پایان غیبت صغری را در برمی‌گیرد؛ در حالی که این پژوهش فقط دوره امام رضا^(ع) را شامل می‌شود؛ و دیگر اینکه ساختار این کتاب بر اساس تقسیم‌بندی منابع در آمدی است؛ اما این پژوهش منابع درآمد مالی و هزینه‌های زندگی امام رضا^(ع) را به لحاظ دارا بودن جایگاه امامت و زندگی شخصی ایشان بررسی کرده است. پژوهشی دیگر پایان‌نامه «منابع در آمد مالی معصومان^(ع)»، تألیف سید منتظر مهدی عباسی می‌باشد. این اثر منابع درآمد مالی معصومان^(ع) مانند کشاورزی، تجارت، دامداری، هدایا، نذورات، خمس را مورد بررسی قرار داده و بیشتر گردآوری بوده و کمتر به تحلیل پرداخته؛ در حالی که این پژوهش منابع درآمد مالی و هزینه‌های امام رضا^(ع) را به لحاظ دارا بودن جایگاه امامت و به لحاظ زندگی شخصی ایشان مورد بررسی قرار داده است. کتاب دیگر «سازمان و کالت و نقش آن در عصر ائمه» تألیف دکتر محمدرضا جباری است که در دو جلد منتشر شده و بخشی از این نوشتار را پوشش می‌دهد.

۱. منابع در آمد مالی و هزینه‌های امام رضا(ع) در زندگی شخصی

برخی تصور می‌کنند ائمه اطهار^(ع) از جمله امام رضا^(ع) مصارف زندگی خویش را از بیت‌المال تأمین می‌کرده است، در حالی که تنها منابع درآمد مالی ایشان بیت‌المال نبوده است؛ بلکه ایشان مانند سایر انسان‌ها در زندگی شخصی خویش دارای منابع در آمدی و هزینه‌ای بوده است. گرچه منابع در آمدی و هزینه‌ای امام رضا^(ع) در زندگی شخصی از منابع در آمدی و هزینه‌ای که در جایگاه امامت داشت به طور کامل قابل تفکیک نیست؛ ولی سعی ما بر این است که تا حد امکان منابع در آمدی و هزینه‌ای آن حضرت را جداگانه و به تفکیک بررسی گردد.

۱-۱. منابع درآمد مالی

منابع درآمد مالی در زندگی شخصی امام رضا^(ع) عبارت بود از: موقوفات، ارث، کشاورزی و هدایا. موقوفاتی که امام رضا^(ع) از آن بهره‌مند بودند، دو گونه است:

الف. موقوفاتی که پدرش امام کاظم^(ع) برای اولاد بلافصل خود وقف نمودند و تولیت آن به امام^(ع) و برادران ایشان سپرده شد و افزون بر امام، برادران ایشان نیز از آن بهره‌مند بودند. در گزارشی از عبدالرحمن بن حجاج وقف‌نامه‌ای از امام کاظم^(ع) نقل شده است که در آن، امام^(ع) همه زمین خود را به همراه تمامی نخل‌ها، آب موجود در آن، سایر قسمت‌ها و تمام امکانات موجود در آن و نیز قسمت روباز و مسیل آن، قسمت آباد و قسمت لم‌بزرع آن، برای اولاد بلافصل خود صدقه و وقف کردند و منافع آن را پس از کنار گذاشتن مخارج آبادانی و نگهداری زمین و نیز به استثنای سی

اصل درخت که صدقه بین فقراي همان منطقه بوده است، به فرزندان خود اختصاص داده است که تولیت آن به امام^(ع) و برادرانش سپرده شد. (صدوق، ۱۴۱۳ق: ۲۴۹/۴-۲۵۰؛ صدوق، ۱۳۷۸ق: ۳۷/۱؛ کلینی، ۱۴۰۷ق: ۵۳/۷؛ طوسی، ۱۴۰۷ق: ۱۴۹/۹) و هیچ تردیدی ندارد که امام رضا^(ع) از این منافع بهره‌مند می‌شدند.

ب. موقوفاتی که تولیت آن صرفاً به امام رضا^(ع) سپرده شد و در آن اختیار تام داشتند. امام کاظم^(ع) دارای موقوفات و صدقاتی بود و موقوفات پدرش امام جعفر صادق^(ع) را نیز تولیت داشت که پس از خود تولیت ثلث آن را به اضافه ثلث موقوفات پدرش امام جعفر صادق^(ع) به امام رضا^(ع) سپرد. آن حضرت در وصیت‌نامه خود اختیار تمام اموال، صدقات و غلامان را به امام رضا^(ع) سپرد و نیز در مورد ثلث موقوفات خودش و پدرش تأکید نمود که فرزندش امام رضا^(ع) می‌تواند هرگونه که صلاح بداند آن را به مصرف برساند و آن‌گونه که هر کس نسبت به اموالش رفتار می‌کند، رفتار کند اگر خواست بفروشد یا ببخشد یا واگذار کند یا صدقه دهد؛ اختیار دارد. (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۳۱۹/۱-۳۱۶؛ صدوق، ۱۳۷۸ق: ۳۳/۱-۳۷)

از دیگر منابع درآمد مالی امام رضا^(ع)، ارث بود. برخی گزارش‌ها بر تقسیم ارث امام کاظم^(ع) صراحت دارند. هنگامی که امام رضا^(ع) به زیاد قندی و عثمان بن عیسی روایی که مبالغ زیادی از وجوهات نزدشان بود و همین فراوانی اموال سبب وقف و انکار وفات امام کاظم^(ع) از سوی آنان شد، پیام فرستاد و درباره اموال مطالبه نمود آن‌ها به امام پاسخ منفی دادند. ایشان برای اثبات درگذشت پدرشان تقسیم ارث او را به عنوان دلیل استفاده نمود. (طوسی، ۱۴۱۱ق: ۶۵) در گزارش دیگری آمده هنگامی که علی بن رباط در محضر امام درباره مردی که گفته بود امام کاظم^(ع) زنده است؛ پرسید! ایشان برای اثبات درگذشت پدرشان، تقسیم اموالش و ازدواج کردن ام ولدهای او، دلیل آورد. (صدوق، ۱۳۷۸ق: ۱۰۶/۱) طبق گزارشی از یزید بن سلیط امام کاظم^(ع) در وصیت‌نامه خود امام رضا^(ع) را به عنوان سرپرست اموال خود قرار داد تا از آن‌ها جهت مصارف برادران، خواهران و کنیزان پدر البته با اختیار خودش استفاده نماید. (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۳۱۷-۳۱۹/۱؛ صدوق، ۱۳۷۸ق: ۳۳-۳۷/۱) بر اساس این گزارش‌ها تقسیم ارث امام کاظم^(ع) به اثبات می‌رسد. البته چه مقدار و چه چیزهایی به امام رضا^(ع) به عنوان ارث می‌رسید گزارشی در دست نیست.

یکی دیگر از منابع درآمد مالی امام^(ع) کشاورزی می‌باشد که منابع در آمدی مهم سایر مردم مدینه نیز محسوب می‌شود. اقتصاد مردم مدینه بر خلاف اقتصاد مردم مکه که بیش‌تر تجارت بود، به زراعت و کشاورزی تکیه داشت. امام رضا^(ع) چهل و هفت سال از دوران زندگی خود را در مدینه سپری

نموده، در این مدت یکی از منابع درآمد مهم امام کشاورزی بوده است. طبق گزارش‌ها، امام رضا^(ع) دارای منازلی بودند. امام رضا^(ع) در غریض که اکنون از وادی‌های شرقی مدینه است (نجفی، ۱۳۶۴: ۲۱۵؛ صفری فروشانی و معصومه اخلاقی، ۱۳۹۳: ۱۳۶)، مزارع داشته است. غفاری یکی از یاران امام رضا^(ع) نقل کرده است که برای درخواست کمک از امام رضا^(ع) برای ادای قرضی که مردی از خاندان ابورافع از او طلبی داشت و پیوسته پولش را مطالبه می‌کرد و سخت او را تحت فشار قرار می‌داد، در آن روزگار در غریض به سر می‌برد (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۴۸۸/۱-۴۸۷). منطقه‌ای است بین مکه و مدینه نزدیک حمراء الاسد به نام خاخ (حموی، ۱۹۹۵م: ۳۰۲/۲) که منازل امام رضا^(ع) و عمویش محمد بن جعفر در آنجا قرار داشت (صفری فروشانی و معصومه اخلاقی، ۱۳۹۳: ۱۳۸). منطقه‌ای است در اطراف مدینه به نام تقمی که امام کاظم^(ع) در آنجا مزرعه داشته است (مفید، ۱۴۱۳ق: ۲۳۲/۲؛ اربلی، ۱۳۸۱ق: ۲۲۸/۲). یاقوت حموی این منطقه را به عنوان منطقه‌ای که ملک آل ابوطالب بوده یاد می‌کند (حموی، ۱۹۹۵م: ۳۰۰)؛ بنابراین، بعید نیست که امام رضا^(ع) مانند پدرشان در این مکان نیز مزرعه داشته باشد که در منابع ذکر نشده است.

هدایا را نیز می‌توان به عنوان منابع درآمد مالی امام^(ع) نام برد. جایگاه ویژه‌ای که ایشان نزد شیعیان داشتند، آنان برای ابراز ارادت خود صله‌هایی برای ایشان می‌فرستادند. طبق روایت اسماعیل بن بزیع برای امام^(ع) مبلغی ارسال شده که مقداری از آن زکات و بقیه هدیه بود. (طوسی، ۱۴۰۷ق: ۶۰/۴؛ طوسی، ۱۳۹۰ق: ۳۶-۳۷؛ صدوق، ۱۴۱۳ق: ۳۸/۲) محمد بن عمرو در روایتی از ارسال سی دینار برای امام رضا^(ع) سخن گفته است که زنی از خاندان وی هنگام درگذشت به وی وصیت نموده بود که پس از مرگش سی دینار به امام رضا^(ع) برساند. (طوسی، ۱۴۰۷ق: ۱۰۱/۷؛ طوسی، ۱۳۹۰ق: ۹۵/۳) گاهی از سوی مأمون نیز هدایایی به امام^(ع) می‌رسید. اباصلت هروی در روایتی تعلق گرفتن صد هزار درهم توسط مأمون به امام^(ع) سخن گفته است. (ابن طاووس، ۱۴۱۱ق: ۳۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۱۱۶/۴۹) و طبق روایت دیگری سیصد هزار درهم توسط مأمون به امام^(ع) تعلق گرفته است. (صدوق، ۱۳۷۸ق: ۱۷۵/۲) افزون بر این چون امام^(ع) به عنوان ولیعهد مأمون در خراسان حضور داشت می‌توان پذیرفت که مبلغ قابل ملاحظه‌ای به امام تعلق می‌گرفته است.

۱-۲. هزینه‌ها

در هیچ منبعی به طور مشخص بیان نشده است که کدام مخارج امام^(ع) از درآمدهای شخصی و

کدام مخارج از درآمدی که به سبب دارا بودن جایگاه امامت به ایشان تعلق می‌گرفت، تأمین شده است؛ البته با توجه به شخصیت والایی ایشان که دارای منصب الهی هستند می‌توان گفت که بی‌تردید، آن حضرت مخارج شخصی خود، خانواده، خویشاوندان، غلامان و خدمتکاران و مهمانان را از درآمدهای شخصی خود تأمین می‌نموده است.

برخی هزینه‌های امام مربوط به شخص امام بوده است. امام^(ع) به آراسته بودن ظاهر خود اهمیت زیادی می‌داد، لباس‌های زیبا می‌پوشید، عطر استعمال می‌کرد، با حنا خضاب می‌نمود و بر مرکب سوار می‌شد. از عبدالله بن خداح بصری مهربی که یکی از اصحاب امام کاظم^(ع) می‌باشد نقل شده است که در بصره با غلام امام رضا^(ع) به نام عبید ملاقاتی داشتم وی گفت: روزی قومی از اهالی خراسان محضر امام رضا^(ع) رسیدند در ملاقات با امام به ایشان گفتند که مردم خوششان نمی‌آید که شما این گونه لباس بیوشید! امام^(ع) در جواب آن‌ها، حضرت یوسف^(ع) را مثال زد که یوسف در حالی که پیامبر بود و از اولاد پیامبر بود، لباس ابریشم می‌پوشید، شلوار زربافت به تن می‌کرد و در مجلس آل فرعون می‌نشست و این کار مقام معنوی وی را کاهش نمی‌داد (طبرسی، ۱۳۷۰: ۹۸). در جای دیگری گزارشی از محمد بن عیسی نقل شده است که تأکید بر پوشیدن لباس زیبایی امام^(ع) دارد. وی از امام^(ع) نقل می‌کند که ایشان فرمودند: شیعیان ضعیف‌الایمان ما دوست دارند که من بر کرباس بنشینم و لباس خشن بیوشم؛ ولی زمانه اقتضا ندارد (طبرسی، ۱۳۷۰: ۹۸). روایتی از امام جواد^(ع) وجود دارد که پدرش امام رضا^(ع) چهار هزار درهم برای تهیه عطر هزینه می‌کرد. (راوندی، ۱۴۰۹ق: ۳۸۹-۳۹۱/۱) در روایتی از حسن بن جهم، امام رضا^(ع) با حنا خضاب می‌کردند. (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۵/۵۶۷) گزارشی از غفاری و معمر بن خلاد دارای مرکب بودن امام حکایت دارد. (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۱/۴۸۸-۴۸۷؛ صدوق، ۱۳۷۸ق: ۲/۱۶۷)

امام^(ع) علاوه بر مسافرت به خراسان، سفرهای دیگری نیز داشته است که دارای هزینه‌ها بود. یحیی بن صنعانی در گزارشی حدیث مشهور "مولاد مبارک" را در مکه از امام رضا^(ع) نقل می‌کند. (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۶/۳۶۰-۳۶۱) که ظاهراً ایشان در آن سال مشرف به حج شده‌اند. گزارش دیگری نیز از امیه بن علی، از حضور امام رضا^(ع) در مکه سخن می‌گوید. (اربلی، ۱۳۸۱ق: ۲/۳۶۳) در این گزارش آمده که ایشان در آن سال حج به جا آورد؛ سپس به سمت خراسان حرکت نمود. ایشان نه فقط خود برای انجام حج رفته است؛ بلکه افرادی را نیز مأمور کرده بود تا از طرف ایشان حج به جا آورند. به گفته محمد بن عیسی یقطینی، امام^(ع) برای او و موسی بن عبید و یونس بن عبدالرحمن، لباس، غلام و پول فرستاد و آن‌ها را مأمور کرد از طرف ایشان حج به جای آورند.

(طوسی، ۱۴۰۷ق: ۴۰/۸؛ طبرسی، ۱۳۹۰ق: ج ۳/۲۷۹-۲۸۰) محققان معاصر از سفر امام رضا^(ع) به قزوین نیز سخن گفته‌اند که ایشان به قزوین تشریف آورده و در خانه داود بن سلیمان غازی، مخفی شده است. (رافعی قزوینی، ۱۴۰۸ق: ج ۳/۴۲۸؛ قزوینی، ۱۳۹۷ق: ۲۷۲؛ جعفریان، ۱۳۹۰ق: ۵۱۹) امام^(ع) سفری به منطقه قادسیه نیز داشته است. در گزارشی از احمد بن محمد بن ابی نصر بزنتی نقل شده است که در قادسیه به استقبال امام^(ع) می‌رود، امام^(ع) به او دستور می‌دهد که برای ایشان اطاقی اجاره کند که دارای دو در باشد، دری به حیاط باز شود و دری به بیرون؛ و امام^(ع) برایش زنبیلی فرستاد که در آن تعدادی دینار و یک قرآن مجید بود، امام غلامش را نزد وی فرستاد تا او شیء مورد نیازش را از بازار تهیه کند. (صفا، ۱۴۰۴ق: ۲۴۶/۱؛ راوندی، ۱۴۰۹ق: ۷۱۹/۲)

از دیگر هزینه‌های امام^(ع) تأمین مخارج خانواده بوده است. ایشان همواره برای تأمین مخارج اهل خانه تلاش می‌کردند و کار و تلاش را برای تأمین مخارج خانواده جنبه‌ای از جهاد می‌شماردند؛ کسی که برای این کار تلاش نماید ثواب آن را بزرگ‌تر از ثواب مجاهد می‌دانند که در راه خدا جهاد می‌کند. (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۵/۸۸) در گزارشی آمده است: امام^(ع) در زمان خلافت هارون با وجود خادمان شخصاً در میان مردم آشکار می‌شد و برای خرید لوازم منزل خویش به بازار می‌رفت و از این کار مقصد دیگری هم داشت و می‌خواست به دستگاه حکومت این پیام را برساند که از سوی من هیچ خطری به آنان نمی‌رسد؛ هنگامی این خبر به گوش هارون رسید وی احساس ایمنی و رفع خطر از سوی امام^(ع) را ابراز و اظهار نمود (صدوق، ۱۳۷۸ق: ۲/۲۰۵). در گزارشی از حسن بن علی وشا آمده که امام وقتی می‌خواستند برای همیشه به سفر خراسان بروند، دوازده هزار دینار بابت نفقه خانواده‌اش پرداخت کردند (صدوق، ۱۳۷۸ق: ۲/۲۱۷-۲۱۸؛ طبرسی، ۱۳۹۰ق: ۳۲۵). هنگام حضور امام در خراسان رسیدگی به امور خانواده به عهده پسرش امام جواد^(ع) بود. او افزون بر دارایی‌اش که به پسرش سپرده بود، خود نیز اموالی را برای ایشان می‌فرستاد. به گفته محمد بن عیسی، امام^(ع) مالی را برای خانواده‌اش مقرر کرد. ضمن این که دستور داد سیصد دینار به همسرش پرداخت کنند و او را نزد شاهدانی طلاق دهند. (طوسی، ۱۴۰۷ق: ۴۰/۸؛ طبرسی، ۱۳۹۰ق: ج ۳/۲۷۹-۲۸۰)

از دیگر هزینه‌های امام^(ع) کمک به خویشاوندان بود. امام^(ع) نه تنها به امور خانواده خود؛ بلکه به امور سایر نزدیکان از جمله برادران و خواهران خویش توجه داشت و اموال قابل توجهی را برای آنان در نظر می‌گرفت. در گزارشی از علی بن اسباط آمده است: هنگامی که در ماه ذی‌حجه برادرش ابراهیم در تنگدستی بود و می‌خواست زناش را طلاق دهد و بندگان را آزاد کند، هزار دینار به وی

کمک نمود (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۳۸۱/۱-۳۸۰). امام^(ع) بعد از شهادت پدرش به برادران خود وعده کمک مالی و احسان داد و سعید بن عمران را مأمور کرد تا بدهکاری‌های آنان را تعیین کند و از اموال امام بپردازد و به خدا سوگند خورد تا زنده است از یاری برادران دریغ ننماید (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۳۱۹/۱-۳۱۷) هنگامی که در خراسان بود، به فرزندش نامه نوشت و از ایشان خواست تا از اموالش صدقه بدهد و به خویشاوندان و غلامان پدر و جدش رسیدگی کند. (عیاشی، ۱۳۸۰ق: ۱-۱۳۱) ۱۳۲؛ بحرانی، ۱۳۷۴، ۵۰۴/۱؛ میانجی، ۱۴۲۶ق: ۲۵۸/۵-۲۵۹) و به او توصیه کرد هرگاه از منزل خارج می‌شود، از درب کوچک خارج نشود تا با مستمندان مواجه نشود و کمک وی به آنان نرسد؛ بلکه به ایشان تأکید نمود که ورود و خروج وی همیشه از درب بزرگ باشد و چون بخواهد بر مرکب سوار شود همراه خود مقداری سکه طلا و نقره بردارد و هر کس ازش چیزی خواهد، او را از اعطای خود بهره‌مند سازد و اگر عموهایش از او کمک مالی خواستند کمتر از پنجاه دینار و اگر عمه‌هایش از او کمک مالی خواستند کمتر از بیست و پنج دینار به ایشان ندهد و اگر خواست بیشتر از این مبلغ به اراده و میل اوست. (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۴۳/۴؛ صدوق، ۱۳۷۸ق: ۸/۲) از دیگر هزینه‌های امام^(ع) هزینه خرید، نگهداری و تأمین رفاه کنیزان و غلامان بود. در روایتی از سلیمان بن جعفر جعفری خریداری کنیز و غلام جزء هزینه‌های امام رضا^(ع) بیان شده است. (اربلی، ۱۳۸۱ق: ۲/۲۹۹) امام^(ع) به نیاز غلامان و زبردستان خیلی توجه داشتند، روزی امام^(ع) دید، منزل یکی از خدمتکاران تنگ شده و نیازی به خانه دیگری دارد برای او منزلی خریدند؛ روایتی از معمر بن خلاد بر این مطلب اشاره دارد. (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۵۲۵/۶) امام^(ع) برای سلامت جسمانی غلامان نیز توجه داشت و در صورت نیاز، طبیب را فرا می‌خواند (صدوق، ۱۳۷۸ق: ۲/۲۲۷-۲۲۸). آزاد کردن برده نیز از مواردی بود که امام^(ع) از اموال اش هزینه می‌کرد. راویان گفته‌اند که امام^(ع) هزار بنده آزاد کرد. (شبرای، ۱۴۲۳ق: ۳۱۲)

از دیگر هزینه‌های امام^(ع) پذیرایی از مهمانان بود. در روایتی آمده است که امام^(ع) درباری داشت که وظیفه وی هماهنگی مهمانان بود. (طبرسی، ۱۴۰۳ق: ۲/۲۴۰-۲۴۱؛ حسن بن علی^(ع)، ۱۴۰۹ق: ۲۱۲-۲۱۴) امام^(ع) مهمانان زیادی داشت که بعضی از آنان شب‌ها نیز نزد امام^(ع) می‌گذرانیدند (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۲۸۳/۶) ایشان برای آنان رختخواب می‌گسترانید، از آنان پذیرایی می‌نمود، همراه آنان غذا می‌خورد (طبرسی، ۱۳۷۰: ۱۷۶) و هدایایی نیز به آنان می‌داد. (طبرسی، ۱۴۰۳ق: ۲/۲۴۰-۲۴۱؛ حسن بن علی^(ع)، ۱۴۰۹ق: ۲۱۲-۲۱۴)

۲. منابع درآمد مالی و هزینه‌های امام رضا^(ع) در جایگاه امامت

حضرت امام رضا^(ع) به سبب دارا بودن جایگاه امامت دارای منابع در آمد مالی و هزینه‌هایی بود که از منابع در آمد مالی و هزینه‌های ایشان در زندگی شخصی کاملاً جدا بود.

۱-۲. منابع درآمد مالی

منابع درآمد مالی امام رضا^(ع) در جایگاه امامت، خمس، زکات و وجوهات غیر معین بود. خمس یکی از مهم‌ترین منابع درآمدی مالی امام رضا^(ع) در جایگاه امامت بود. در گزارشی که از محمد بن فضیل آمده امام^(ع) در تفسیر آیه ۴۱ سوره انفال به صراحت خمس را از جمله حقوق خود اعلام کرده است (عیاشی، ۱۳۸۰ق: ۶۲/۲؛ حرعاملی، ۱۴۰۹ق: ۵۱۸/۹)؛ اما اینکه توسط شیعیان به امام رضا^(ع) خمس پرداخت شده است یا خیر، از منابع در دسترس، گزارشی به دست نیامد؛ تنها دو گزارش وجود دارد که در آن برخی از شیعیان از امام^(ع) درخواست حلیت خمس دارند. در گزارشی از محمد بن زید طبری کاربرد از امام^(ع) نقل شده است که گروهی از مردم خراسان نزد امام^(ع) آمدند و از ایشان درخواست حلیت خمس کردند؛ ولی امام درخواست آنان را نپذیرفت و به شدت مخالفت نموده چنین فرمود: این را معاف نمی‌کنم، با زبان می‌گویید: تنها شما را دوست داریم! ولی حقی که خداوند بر ما گذارده و آنچه به ما واگذار شده است، شما آن را از ما دریغ می‌کنید، یک نفر از شما را هم معاف نمی‌دارم، نمی‌دارم، نمی‌دارم (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۵۴۸/۱-۵۴۷). در گزارش دیگری از همین راوی آمده است گروهی از بازگنان شیعه فارس، در نامه‌ای از امام خواسته بودند که به آن‌ها در خمس رخصت دهد؛ ولی امام^(ع) به شدت با این درخواست مخالفت کرد و متذکر شد که خمس برای حفظ دین، آبرو و حمایت از خانواده و پیروانش است (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۵۴۸/۱-۵۴۷).

گرچه گزارش مبنی بر پرداخت خمس توسط شیعیان به امام^(ع) در هیچ منبعی یافت نشد ولی با توجه به گزارش بالا می‌توان گفت آنچه مسلم است این است که در زمان ایشان وجوب پرداخت خمس در ذهن اغلب شیعیان امری آشنا بوده، به گونه‌ای که گمان می‌کردند در تمامی پول‌هایی که به دست انسان می‌رسد، خمس است؛ مثلاً علی بن حسین بن عبدربه می‌گوید: امام رضا^(ع) برای دلجویی از پدرم مقداری پول برایش فرستاد. پدرم به ایشان نوشت: آیا بر پولی که شما برایم فرستادی، خمس بر گردنم هست؟ امام در جواب برایش نوشت: در آنچه که صاحب خمس به تو بخشیده، خمسی بر گردن تو نیست. (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۵۴۷/۱) پس احتمال داده می‌شود که خمس توسط شیعیان به امام یا به وکلای ایشان پرداخت می‌شده است و کسانی که خمس را از منابع درآمد مالی ائمه از زمان امام جواد^(ع) می‌دانند درست نظر نمی‌رسد.

زکات یکی دیگر از منابع درآمدی مالی امام رضا^(ع) در جایگاه امامت بوده است. محمد بن

اسماعیل بن بزيع در روايتي از فرستادن هفتاد و پنج دينار به عنوان زکات و چند دينار ديگر به عنوان زکات فطره اهل و عيال خود براي امام^(ع) سخن گفته است. (طوسي، ۱۴۰۷ق: ۶۰/۴؛ طوسي، ۱۳۹۰ق: ۳۶/۲-۳۷؛ صدوق، ۱۴۱۳ق: ۳۸/۲) محمد بن صدقه در گزارشي از آمدن مردم ارمينه (ارمنستان) پيش امام^(ع) و درخواست اجازه دادن زکات به فقيران خود، حکايت دارد. (نوري، ۱۴۰۸ق: ۱۳۵/۷). اين دو گزارش، دادن زکات را توسط شيعيان در زمان امام رضا^(ع) تايد مي کند. گزارش ديگري نيز وجود دارد که امام رضا^(ع) پس از مناظره با عمران صابي در حضور مأمون و اسلام آوردن او، وي را به منزل خویش دعوت می کند و برای زکات بلخ، متولی انتخاب می کند. (صدوق، ۱۴۷۸ق: ۱۷۸/۱-۱۵۴)

يکي ديگر از منابع درآمد مالي امام رضا^(ع) اموالي است غير معين که توسط برخي از اصحاب و وکلای امام کاظم^(ع) به دست امام^(ع) رسیده است و مشخص نیست که خمس است یا زکات یا وجوه ديگر. حسن بن علي خزار در روايتي مأمور بودن علي بن ابي حمزه را از سوي امام کاظم^(ع) براي تحويل دادن اموال که در اختيارش بود به امام رضا^(ع) سخن گفته است. (صدوق، ۱۳۷۸ق: ۲۹/۱) روايتي از داود بن زُرَبي نقل شده است که نزد وي مقدار اموالي از امام کاظم^(ع) بود که امام رضا^(ع) پس از درگذشت پدرشان از او گرفت. (کليني، ۱۴۰۷ق: ۳۱۳/۱) مسافر در روايتي از مبلغ دو هزار دينار یا چهار هزار دينار توسط ام احمد به امام رضا^(ع) سخن گفته است. (کليني، ۱۴۰۷ق: ۱-۳۸۱) که ظاهراً اين مبلغ مال امام کاظم^(ع) بود و پيش همسر ايشان ام احمد به صورت امانت بوده که بعد از شهادت امام کاظم^(ع) به امام رضا^(ع) داده شده است. نزد عثمان بن عيسي رواسي - که يکي از وکلای امام کاظم^(ع) بوده و پس از درگذشت ايشان توقف نموده بود، سي هزار دينار و پنج کنيز و خانه اي در مصر بود. (طوسي، ۱۴۱۱ق: ۶۵) احمد بن محمد نيز در گزارشي از اموال زياد و شش کنيز در نزد عثمان بن عيسي بن رواسي در مصر ياد می کند. (کشي، ۱۴۰۹ق: ۵۹۸) که بنا به برخي روايات، وي موفق به توبه شد و تمام اموال را نزد امام رضا^(ع) فرستاد (کشي، ۱۴۰۹ق: ۵۹۸). به جز از اين اموال، اموال زيادي از وجوهات نزد وکلای امام کاظم^(ع) جمع شده بود که از تحويل دادن آن به امام رضا^(ع) سرباز زدند و چون آن اموال به دست امام^(ع) نرسيد از ذکر آن صرف نظر می کنیم.

۲-۲. هزینه ها

هزینه های امام^(ع) در زندگي شخصي، از هزینه هایی که به سبب دارا بودن جاياگاه امامت پرداخت می کرد، جدا بود. به اين سبب که ايشان رهبري جامعه شيعي بر عهده داشت، داراي مسئوليت ها و

وظایفی بود که هزینه‌های مانند کمک به نیازمندان، هدایایی برای شیعه و شاعران و تأمین حقوق مالی نهاد وکالت را شامل می‌شد.

در گزارشی از ابراهیم بن عباس آمده است که امام^(ع) در صورت مقدور درخواست هیچ کسی را رد نمی‌کرد، پنهانی صدقه می‌داد و فراوان احسان می‌کرد. (صدوق، ۱۳۷۸ق: ۱۸۴/۲) امام^(ع) یک بار در خراسان در روز عرفه تمام دارایی خود را (که رقم اغراق‌آمیز به نظر می‌رسد) به فقراء صدقه داد. (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق: ۳۶۱/۴) گزارشی از بخشیدن دویست دینار به مردی حکایت دارد؛ یعقوب بن اسحاق نوبختی می‌گوید: مردی خدمت امام^(ع) می‌رسد و از ایشان تقاضای کمک کرده عرض می‌کند که به اندازه شخصیت و مقامی که ایشان دارد به او چیزی عنایت کند. امام^(ع) به او می‌فرماید با این شرایط برایش امکان ندارد. آن مرد بار دیگر عرض می‌کند که به اندازه مقام و موقعیت او، به او چیزی عطا کند، آنگاه امام^(ع) به غلام خود می‌فرماید دویست دینار به این مرد بدهد. (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق: ۳۶۰/۴)

گزارش دیگری از یسع بن حمزه از بخشیدن دویست دینار به ابن سبیل که مخارج سفرش به اتمام رسیده است حکایت می‌کند؛ وی اظهار می‌دارد که روزی در محضر امام^(ع) نشسته بوده که مردی از اهالی خراسان وارد شد سلام کرد و گفت: وی از دوستان ایشان می‌باشد و در بازگشت از سفر حج پولش را در راه گم کرده و چیزی ندارد که به شهر خودش باز گردد و از امام تقاضای کمک کرد، امام^(ع) به وی دویست دینار داد. (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۲۴-۲۳/۴) طبق گزارشی، امام^(ع) چهل و هشت دینار برای ادای قرض، به غفاری داد. (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۴۸۷-۴۸۸/۱)

از دیگر هزینه‌های امام^(ع) هدایایی به شیعیان بود. طبق گزارشی امام رضا^(ع) سی درهم از درهم‌هایی که نام ایشان بر آن نقش شده بود و همین طور لباس و شلوار و کفش به ریان بن صلت داد، بدون آنکه وی خواسته‌های درونی خود، مبنی بر طلب این موارد را، اظهار کند. (راوندی، ۱۴۰۹ق: ۷۶۸-۷۶۹؛ صدوق، ۱۳۷۸ق: ۲۰۸/۲ و ۲۱۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۴۹: ۲۹ و ۶۸؛ حمیری، ۱۴۱۳ق: ۳۴۳؛ کشی، ۱۴۰۹ق: ۵۴۶-۵۴۷) یکی از یاران امام^(ع) به نام محمد بن فرات می‌گوید که بعضی از شیعیان آن حضرت، شرب خمر می‌کردند. حضرت بعد از کسب اطمینان، برای یکی از آن افراد حصیر و مقداری خرما به عنوان هدیه فرستادند تا بر آن حصیر نماز گزارد و از آن خرما به جای شراب استفاده کند. آن شخص غرض آن حضرت را فهمید و از شرب خمر دست کشید. (کشی، ۱۴۰۹ق: ۵۵۴) در روزگار حضور امام^(ع) در خراسان، شیعیانی که برای دیدن او به این سر زمین می‌آمدند، نیز از هدایای ایشان بهره‌مند می‌شدند. (حسن بن علی^(ع)، ۱۴۰۹ق: ۲۱۲-)

(۲۱۴) و گاه نیز امام هدایایی را برای دوستان خود ارسال می‌کرد. علی بن حسین بن عبدربه می‌گوید: امام^(ع) برای دلجویی از پدرم مقداری پول برایش فرستاد. (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۵۴۷/۱) امام^(ع) برای تکفین و تدفین مؤمنی نیز اموال هزینه می‌کرد. در گزارشی از علی بن حسن نقل شده است که یونس بن یعقوب در مدینه فوت کرد، امام رضا^(ع) برای او حنوط، کفن و تمام اشیاء که برای وی ضروری بود، فرستاد. (کشی، ۱۴۰۹ق: ۳۸۶)

امام رضا^(ع) به شاعران نیز هدایایی می‌داد. گزارشی از بخشیدن سیصد دینار به عنوان جایزه به ابونواس (م ۱۹۸ق) حکایت دارد. (صدوق، ۱۳۷۸ق: ۱۴۳/۲) در گزارشی نقل شده است هنگامی که آن حضرت به ولایتعهدی انتخاب شد ابراهیم صولی به همراه دعبل و دیگر شاگردان بر امام رضا^(ع) وارد شدند؛ آن حضرت بیست هزار درهم از همان پول‌هایی که با نام آن حضرت چاپ شده بود به دعبل (م ۲۴۵ق) و ابراهیم صولی بخشید.

ابراهیم همان ده هزار درهم را نگهداشت، مقداری را هم هدیه کرد و مقداری را در میان خانواده خودش تقسیم نمود تا اینکه در گذشت، آنگاه وی را از همان پول کفن و تجهیز کردند (صدوق، ۱۳۷۸ق: ۱۴۲/۲).

گزارش زیادی نیز از بخشیدن هدیه‌های ارزشمندی نقدی و غیر نقدی به دعبل نیز حکایت دارد. یکی از یاران امام رضا^(ع) شخصی است به نام ابوالحسن علی بن علی برادر دعبل؛ او می‌گوید که روزی با برادرش دعبل به حضور امام^(ع) رفت، دعبل به ایشان اظهار داشت که قصد مسافرت به قم کرده است. امام^(ع) به دعبل سه هدیه داد؛ پیراهنی از جنس خز (پشم و ابریشم) به رنگ سبز، انگشتر عقیق و چندین درهم رضوی؛ و به او گفت که وقتی به قم رسید از آن‌ها فایده ببرد و به او تاکید نمود که از پیراهن محافظت کند که در آن هزار شب و هر شب هزار رکعت نماز خوانده و هزار ختم قرآن را با آن انجام داده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۷۷).

در گزارش دیگری آمده که امام^(ع) برای تشویق دعبل به سبب قصیده‌ای که در بیان فضایل اهل بیت^(ع) خواند ششصد دینار به همراه لباسی از خود به او هدیه داد. (مفید، ۱۴۱۳ق: ۲۶۳/۲-۲۶۴؛ کشی، ۱۴۰۹ق: ۵۰۵) مبلغ این هدیه در برخی منابع، ۱۰۰ دینار، هزار دینار و پنجاه هزار دینار هم ذکر شده است (صدوق، ۱۳۷۸ق: ۲۶۳/۲-۲۶۵؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق: ۳۳۹/۴)؛ این مبلغ اغراق‌آمیز به نظر می‌رسد. گفته شده است دعبل با امام مراد داشته و غیر از این موارد نیز هدایایی از ایشان دریافت کرده بود. (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۴۹۶/۱)

از دیگر هزینه‌های امام^(ع) حقوق وکلا بود. با توجه به این‌که در زمان امام^(ع) شبکه سازمان

وکالت فعالیت خود را داشت انجام می‌داد می‌توان حقوق وکلا را در زمینه هزینه امام^(ع) دانست؛ البته در هیچ منابع اشاره به پرداخت اموال به وکلا اشاره‌ای نشده است. شاید آنان از وجوهاتی که از شیعیان داده می‌شد، حقوق می‌گرفتند یا علت آن را در محدود بودن این شبکه و کم بودن تعداد وکلا جستجو کرد.

نتیجه‌گیری

منابع درآمد مالی و هزینه‌های امام رضا^(ع) از دو جهت قابل مطالعه و بررسی می‌باشد. منابع درآمد مالی و هزینه‌های امام بخشی مربوط به زندگی شخصی و عادی ایشان و بخشی دیگر به سبب دارا بودن جایگاه امامت بوده است. درآمد مالی امام^(ع) در زندگی شخصی از منابعی چون موقوفات، کشاورزی، ارث و هدایا تأمین می‌شده و هزینه‌هایی شخصی امام^(ع)، خانواده، خویشاوندان، کنیزان و غلامان و مهمانان بوده است. درآمد مالی امام^(ع) به سبب دارا بودن جایگاه امامت از منابعی مانند خمس، زکات و وجوهات دریافتی غیر معین تأمین می‌شده و هزینه‌هایی چون کمک به نیازمندان، هدایایی به شیعیان و شاعران و تأمین حقوق وکلا پوشش می‌داده است.

کتاب نامه

قرآن مجيد

١. ابن جوزي، ابوالفرج عبدالرحمان بن علي بن محمد (١٤١٢ق). المنتظم في تاريخ الامم والملوك، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا و مصطفى عبدالقادر عطا، بيروت، دارالكتب العلمية، چ اول.
٢. ابن شهر آشوب، محمد بن علي مازندراني (١٣٧٩ق). مناقب آل ابي طالب^(ع)، قم، نشر علامه، چ اول.
٣. ابن طاووس، علي بن موسي (١٤١١ق). مهج الدعوات و منهج العبادات، تحقيق و تصحيح: کرمانی، ابوطالب و محرر، محمد حسن، قم، دار الذخائر، چ اول.
٤. احمدی میانجی، علی (١٤٢٦ق). مکاتیب الأئمة عليهم السلام، محقق / مصحح: فرجی، مجتبی، قم، دارالحديث، چ اول.
٥. اربلي، علي بن عيسي (١٣٨١ق). كشف الغمه في معرفه الاثمه، محقق / مصحح: رسولی محلاتی، سيد هاشم، بنی هاشمی، تبريز، چ اول.
٦. بحرانی، سيد هاشم بن سليمان (١٣٧٤). البرهان في تفسير القرآن، محقق / مصحح: قسم الدراسات الإسلامية مؤسسة البعثة، قم، موسسه بعثه، چ اول.
٧. برقی، احمد بن محمد بن خالد (١٣٧١ق). المحاسن، محقق و مصحح: محدث، جلال الدين، قم، دارالكتب الإسلامية، چ دوم.
٨. جعفریان، رسول (١٣٩٠). حیات فکری - سیاسی امامان شیعه، تهران، علم.
٩. حر عاملی، محمد بن حسن (١٤٠٩ق). وسائل الشیعه، تحقيق و تصحيح: موسسه آل البيت^(ع)، قم، موسسه آل البيت^(ع)، چ اول.
١٠. حسن بن علي، امام یازدهم^(ع) (١٤٠٩ق). التفسير المنسوب الي الامام الحسن العسكري^(ع)، محقق و مصحح: مدرسه امام مهدی^(ع)، قم، مدرسه الإمام المهدي عجل الله تعالى فرجه الشريف، چ اول.
١١. حموي، شهاب الدين ابو عبدالله ياقوت بن عبدالله (١٩٩٥م). معجم البلدان، بيروت، دار الصادر، چ دوم.
١٢. حميرى، عبدالله بن جعفر (١٤١٣ق). قرب الاسناد، محقق / مصحح: مؤسسة آل البيت^(ع)، قم، مؤسسة آل البيت^(ع)، چ اول.

۱۳. رافعی قزوینی، عبدالکریم بن محمد (۱۴۰۸). التدوین فی اخبار قزوین، تصحیح و تنظیم: عطاردی قوچانی، عزیز الله، بیروت، دار الکتب العلمیه.
۱۴. شبراوی، جمال الدین (۱۴۲۳ق). الاتحاف بحب الاشراف، قم، دارالکتاب.
۱۵. صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۳ق). من لا یحضره الفقیه، تحقیق و تصحیح: غفاری، علی اکبر، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، چ دوم.
۱۶. _____ (۱۳۷۸ق)، عیون أخبار الرضا(ع)، محقق/مصحح: لاجوردی، مهدی، تهران، نشر جهان، چ اول.
۱۷. صفار، محمد بن حسن (۱۴۰۴ق). بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد صلی الله علیهم، تحقیق و تصحیح: کوچه باغی، محسن بن عباسعلی، قم، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، چ دوم.
۱۸. صفری فروشانی و معصومه اخلاقی (۱۳۹۳). حیات اقتصادی امامان از صلح امام حسن(ع) تا آغاز غیبت صغری، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، چ اول.
۱۹. طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳ق). الإحتجاج علی أهل اللجاج، تحقیق و تصحیح: خراسان، محمد باقر، مشهد، نشر مرتضی، چ اول.
۲۰. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۹۰ق). إعلام الوری بأعلام الهدی (ط - القديمة)، تهران، اسلامیة، چ سوم.
۲۱. طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۷۰). مکارم الاخلاق، قم، الشریف الرضی، چ چهارم.
۲۲. طبرری، محمد بن جریر آملی صغیر (۱۴۱۳ق). دلائل الاثمه، تحقیق: موسسه بعثت، قم، موسسه بعثت، چ اول.
۲۳. طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۱ق). کتاب الغیبة للحجة، محقق/مصحح: تهرانی، عباد الله و ناصح، علی احمد، قم، دار المعارف الإسلامية، چ اول.
۲۴. _____ (۱۳۹۰ق). الاستبصار فیما اختلف من الاخبار، محقق: سید حسن موسوی خراسان، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چ اول.
۲۵. _____ (۱۴۰۷ق). تهذیب الاحکام، تحقیق: سید حسن موسوی خراسان، تهران، دار الکتب الاسلامیه، چ چهارم.
۲۶. عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ق). التفسیر العیاشی، تحقیق و تصحیح: سید هاشم

- رسولي محلاتي، تهران، المكتبه العلميه الاسلاميه، چ اول.
۲۷. قزويني، محمد بن حسن (۱۳۹۷). ضيافة الاخوان و هديه الخلان، تصحيح: حسيني اشكوري، احمد، قم، مجمع الذخائر الاسلاميه.
۲۸. قطب الدين راوندي، سعيد بن هبه الله (۱۴۰۹ق). الخرائج والجرائح، تحقيق و تصحيح: موسسه امام مهدي^(ع)، قم، موسسه امام مهدي^(ع)، چ اول.
۲۹. كشي، محمد بن عمر (۱۴۰۹ق). رجال الكشي (اختيار معرفة الرجال)، تحقيق و تصحيح: طوسي، محمد بن حسن مصطفوي، حسن، مشهد، موسسه نشر دانشگاه مشهد، چ اول.
۳۰. كليني، محمد بن يعقوب (۱۴۰۷ق). الكافي، تحقيق و تصحيح: غفاري علي اكبر و آخوندي، محمد، تهران، دارالكتب الاسلاميه، چ چهارم.
۳۱. مجلسي، محمد بن باقر بن محمد تقی (۱۴۰۳ق). بحار الانوار، تحقيق و تصحيح: جمعي از محققان، بيروت، دار احياء التراث العربي، چ دوم.
۳۲. مفيد، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). الارشاد في معرفة حجج الله علي العباد، تحقيق و تصحيح: موسسه آل البيت^(ع)، قم، كنگره شيخ مفيد، چ اول.
۳۳. نجاشي، احمد بن علي (۱۳۶۵). رجال النجاشي، قم، مؤسسة النشر الاسلامي التابعه لجامعة المدرسين بقم المشرفه، چ ششم.
۳۴. نجفي، سيد محمد باقر (۱۳۶۴). مدينه شناسي، (بي جا): (بي نا).
۳۵. نوري، حسين بن محمد تقی (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، تحقيق و تصحيح: موسسه آل البيت^(ع)، قم، موسسه آل البيت^(ع)، چ اول.